

Szőke Béla Miklós

A határ fogalmának változásai a korai középkorban (Adatok a Kerka-vidék kora középkori településtörténetéhez)

Bevezetés

A Kerka völgyének az 1990-es évek közepén, második felében elvégzett igen alapos régészeti terepbejárása és szondázó ásatásai megerősítették azt a korábbi sejtésünket, hogy vidékünk a római kor vége és a korai Árpád-kor közötti időszakban (ca. Kr. u. 400-tól 1100 tájáig), több mint fél évezreden át lakatlan volt (SZŐKE 1996a).

A jelenséget túlságosan egyszerű lenne azzal magyarázni, hogy a térség adottságai nem igazán jók a mezőgazdasági termeléshez, gyenge minőségű, agyagos a talaj, sok a lápos, magas vízállású terület, kiterjedtek az erdők. Hiszen mind a megelőző, római korban létesültek itt mezővárosok és villagazdaságok, mind pedig az ezt követő, középkori és kora újkori időszakban viszonylag sűrű a településhálózat, azaz a vidék – ha nem is kiemelkedően magas szinten, de – tisztességesen el tudta tartani a rajta megtelepülöket. Sőt az itt áthaladó Borostyánkő út – amelynek kereskedelmi forgalma Kr.u. 70-166 között érte el csúcspontját – még növelte is jelentőségét és vonzerejét.

Ez az ősi kereskedelmi út kiemelkedő szerepet játszott Pannonia meghódításában. Ennek is köszönhető, hogy a Kr. u. 2. század elején, amikor a tartományt két részre osztották, *Pannonia Superior* helytartója a Borostyánkő út dunai átkelőjénél fekvő *Carnuntum*/Petronellt választotta a katonai igazgatás központjának és a tartomány székhelyének, míg a polgári igazgatási központja a szárazföldi utak egyik legfontosabb csomópontja, *Savaria*/Szombathely lett. A 4. század elejétől, Diocletianus császár (284–305) reformjainak köszönhetően *Savaria* újra közigazgatási szerephez jutott, ez időtől kezdve többször még a császár is megfordult itt (WIELOWIEJSKI 1999, 135–137; MÓCSY – FITZ 1990, 189).

Ám a jól kiépített és gondozott út nemcsak előnyökkel járt; háborús időkben ennek hátrányait is

megismerhették a vonzáskörzetében lakók. Az északról betörő barbárok már a 160–180 közötti markomann–kvád–szarmata háborúk idején gyorsan és akadály nélkül jutottak el a Borostyánkő úton egészen Itáliáig. A fallal körülvett városok, mint *Savaria*/Szombathely vagy *Scarbantia*/Sopron sokáig biztonságot nyújtottak, de a kisebb települések, mint a 4. századra már csak útállomásként (*mansio*) működő *municipium Aelium Salla*/Zalalövő (REDŐ 2002), vagy a vonzáskörzetében létesült villagazdaságok, mint pl. Alsórajk (REDŐ 1995; 1996) nem tudták elkerülni, hogy a római kor végére áldozatul ne essenek a fosztogatóknak. A kereskedelem fő útőérévé egyre inkább az *Aquileia–Aquincum* útvonal vált (A Borostyánkő út és az *Aquileia–Aquincum* út viszonyáról, jelentőségének változásairól részletesen értekezik PÓCZY 1999, 49–56).

A 4. század végén, 5. század elején Alatheus és Saphrax gót–alán–hun szövetsége még csak vidékünk települési képét rajzolták át – ld. ebből az időszakból a kilimáni családi temetőt (SZŐKE 1996b, 35–45; SZŐKE 1996c, 29–59) – az őket gyors ütemben követő gót törzsek, majd Attila hunjai és a hozzájuk csatlakozott germán törzsek azonban már egész Európa politikai térképét szerkesztették át (WOLFRAM 1990³; BÓNA 1993). A 456 szept. 7.-én bekövetkezett földrengés nemcsak *Savaria* épületeit (TÓTH 1999, 62–81), de képletesen az egész tartományt romba döntötte – a tartomány végleg elveszett a birodalom számára, a polgári lakosság maradéka a belsőbb tartományokba, biztonságosabb tájakra, az Alpok és a Karszt hegyei közé menekült, s Karintiában és Krajnában, a Steyer- és a Júliai-Alpokban hozott létre nehezen megközelíthető, jól védett magaslati településeket. Az ott megtelepült késő antik *romani* népesség sikerrel őrizte meg késő antik–keresztény műveltsége maradványait, amit egyházi építészeti emlékek sora bizonyít (PETRU – ULBERT 1975;

CIGLENEČKI 1987; GLASER 1991). Vidékünk a Dunántúlon időlegesen megtelepedett germán törzsek, a gótok, szvébek, langobardok szállásterületein kívülre került, bár a Borostyánkő utat, mint az egyik legfontosabb, Itália felé vezető kereskedelmi – és mind inkább hadi – utat, továbbra is használhatták, s így itt is gyakran áthaladtak (SZŐKE 1994a, 145–214).

Az egész Kárpát-medencét egységes politikai-hatalmi keretbe foglaló avar kaganátus több évszázadon át (568–811) uralta a térséget. Az avar „kalandozások korának” befejeztével kialakult a végleges szállásterület, amit a 7. század végén széles, lakatlan sávokkal biztosítottak a váratlan külső támadásokkal szemben. A dél, délnyugat felé, az itáliai langobard királysággal és a karantán szlávokkal összekötő utakat azonban már a 7. század elejétől ellenőrzi egy, a Zala völgyében megtelepült, kevert etnikumú és kultúrájú avar–szláv népesség (ún. Pókaszeptk–Zalakomár csoport – SZŐKE 1994b; Cs. SÓS – SALAMON 1995; SZŐKE 2000a, 477–505).

Az avar kaganátus szétdúlt maradványaiból a 9. század első felére egy sor, a Karoling birodalomtól közvetve vagy közvetlenül függő hűbéres alakulatok jött létre. A 840-es évek elejétől a Zala folyónál és a Balaton vidékén *Mosaburg*/Zalavár központtal a Nyitráról elűzött Priwina, majd fia, Kocel lett egy Karoling grófság vezetője, míg a mosaburgi grófságtól ÉNy-ra, a Rábáig és Savaria környékéig Rihharius, tovább a Dunáig pedig Ratpod grófságai terültek el. A grófi székhelyeken és a grófok kíséretéhez tartozó nemesek birtokain udvarházak, bennük templomok épültek fel, a térítő szerzetesek és a birodalom más részeiből ide vándorolt katonák, kézművesek, parasztok pedig a kora feudális gazdálkodás és életvitel ismeretét hozták magukkal.

Semmi nem korlátozta a mosaburgi grófság terjeszkedését, a régészeti lelőhelyek alapján mégis azt tapasztaljuk, hogy a nemesi udvarházak, szolgálonépi települések részben a *Mosaburg*/zalavári központtól északra, a Zala völgyében létesültek, s legalább a zalabéri folyókanyarulatig elhúzódtak (ld. *Salapiugin* lokalizálási kísérletét), részben a Balaton nyugati partvidékén, Balatonszentgyörgy – Keszthely–Fenékpuszta környékéig, ill. a dél-zalai síkságon, Nagykanizsa – Letenye vonaláig népesítik be a vidéket (H. KERESÉNYI 1973; SZŐKE 1992a; SZŐKE 1994a, 189–193; a 9. századi lelőhelyek jegyzékét és elterjedési térképét ld. SZŐKE 1992b, 33–39, Abb. 1). Ugyanakkor ezeknél a tájegységeknél jóval közelebb, a Zala folyó völgyével párhuzamosan, attól Ny-ra futó Székvíz–Kanizsa patakok medencéjében (hahóti medence) már csak a zalavári központ felé összekötő út nyugati végénél, Alsórajknál ismert egy kis számú, birituális Karoling-kori családi temető, ami az

egész medence egyetlen Karoling-kori lelőhelye, attól nyugatabbra pedig már egyetlen egy sincs (SZŐKE 1996d). Az alsórajki temető pogány temetkezési szokásai, a halotthamvasztás gyakorlása is azt erősítik, hogy itt a központ ellenőrzése már igencsak gyenge és esetleges volt, a lelőhely erősen perifériás helyzetű.

A honfoglaló magyarok megjelenése véget vetett a mosaburgi grófság virágzásának. A világi és egyházi előkelőségek nyugatra távozásával a szolgálonépek egy része is velük tartott, más része az újonnan kialakult központok oltalmába húzódott, kis hányaduk pedig a mosaburgi központban és annak körzetében maradt. A magyar államalapítással rögzültek a határok, előterükben széles, lakatlan sáv létesült. A térség újra határvidékké vált, bár a Zala völgye szolgálonépi falvainak sűrű településhálózatával már legkorábbi okleveleinkben előkelő helyen szerepelt.

A kora középkori Kerka-vidék teljes elnéptelenedésének, határzónává alakulásának tágabb összefüggéseit – mind magát a folyamatot, mind pedig a 'határ' jelentéstartalmának módosulásait – is érdemes megvizsgálnunk, mivel általánosabb érvényű tanulságokra juthatunk.

A római limestől a foederati rendszer kialakulásáig

A római birodalom határvédelme a Duna mentén kiépült erődrendszerre, a *Vindobona*/Wien és *Singidunum*/Beograd között a Duna jobb partján húzódó *limes*re, és az azon túli térségek védelmi építményeire alapult. Közismert azonban, hogy a *limes* menti táborokban szétszórta állomásozó katonaság a barbár betöréseknek gyakorlatilag soha nem tudott ellenállni, és mivel sokáig semmiféle belső védelmi rendszer nem létezett, védtelenné vált a birodalom belseje, a Dunán átkelő barbár seregek akadálytalanul juthattak el az Adriai tenger partvidékéig vagy egészen Itáliáig. A Duna menti erőd sor és a később kiépülő kis *burgusok* sora tehát sokkal kevésbé védelmi célú, mint politikai vagy még inkább adminisztratív feladatú (WHITTAKER 1994, 175). A rómaiak a Dunát inkább egyfajta adminisztratív határnak, megerősített ellátási vonalnak – a *limes* részének, de nem a határnak tekintették, ami egy sokkal szélesebb és összetettebb koncepció. S amikor végül ez a határ összeomlik, akkor sem annyira a külső katonai nyomás erőssége, mint inkább a belső politikai status instabilitása miatt történik ez.

294-ből származik az első híradás a Duna bal parti erődökről, melyek a magyar Alföldön és a Duna és Tisza között épültek fel (MÓCSY 1972; MÓCSY – GABLER 1983), bár a leglátványosabb *limes*en túli építmény az „Ördögárok” (BALÁS 1963; SOPRONI

1969a; FIEDLER 1986), ami 700 km hosszan, néha hármas vonalban öleli körbe a szarmata földet *Aquincum*-tól (Budapest–Óbuda) *Viminacium*-ig (Kostolac). A régészeti kutatások alapján a *limes Sarmatiae*-t a 3. század végén – 4. század elején létesítették, legkésőbb a 322. évi szarmata hadjárat után (HOREDT 1974; SOPRONI 1969b; SOPRONI 1974. – Hasonló határelem lehetett az árkok másik sorozata, az ún. *Brazda lui Novac*, ami a Vaskaputól a Kárpátok lába előtt 300 km hosszan futott kelet felé). Mindazonáltal nincs okunk feltételezni, hogy a rómaiak legénységgel látták el, s hogy közvetlen kapcsolat volt közte és az olyan késő római erődök között, mint pl. a Hatvan–gombospusztai erődítés vagy a felsőgödi nagy tábor, amelyek az árok közelében feküdtek (NAGY 1972, 27–37). Az árok- és sáncrendszer inkább egyfajta politikai határvonal, a római ellenőrzés jele, hogy megkülönböztesse a rómaiak „állandó klienseit, a szarmatákat” (*Amm. Marc.* 17. 12.15) a tőlük északra és keletre lévő vandáloktól, taifaloktól, gepidáktól és gótoktól (MÓCSY 1974, 271). Jellemző, hogy amikor a gótok és gepidák erőteljesebben szorongatni kezdték a szarmatákat, a *limes Sarmatiae* semmiféle katonai szerepet nem játszott a küzdelmekben, ugyanakkor *Aquincum*-tól délre az egész szektort őrtonnyokkal és erődökkel erősítették meg. I. Valentinianus uralkodásának vége felé pedig a Dunakanyarban, ahol a szarmaták és a kvádok territóriumai találkozott, építettek nagy számú *burgust*, s létesítettek belső erősítéseket vagy már meglévőket korszerűsítettek, egyes *limes*-táborokat pedig átépítettek (A belső erődök funkciójának és keletkezésének kérdéséről: TÓTH 1985; TÓTH 1987–88).

A *limes* és a *Limesvorfeld* kapcsolatát különösen jól jellemzik azok a római stílusban épült, néha fürdővel is felszerelt, római árukkal teli villák, amelyek *Carnuntum*/Petronell és *Brigetio*/Ószöny között, a Dunába torkolló folyók völgyében, a mai Dél-Morvaország és Szlovákia tág térségében, a markomannok és kvádok territóriumán feküdtek (KOLNÍK 1990; KOLNÍK 1991; PITTS 1989, 45–58). A legkorábbi épületek a 2. századi markomann háborúk után, Commodus (180–190) alatt felépültek már, de mindegyiket használták még (vagy újra) a 3. és 4. században. Közülük a Borostyánkőút mentén fekvőkben feltehetően inkább római kereskedők laktak, míg mások római katonai biztosok házai vagy erődjei lehettek, Mušovhoz hasonlóan, amiben római fegyvereket is találtak, megint mások pedig, mint Cífer-Pác, a helyi hercegek székhelyeiként működtek. A római építkezések és a nagy számú kereskedelmi árú a rómaiakkal tartott szoros és általában békés kapcsolatot példázzák, mint ahogy az is, hogy a kvádok, szarmaták és jazigok reguláris etnikai egységekben szolgáltak a római

seregben. A *Limesvorfeld* ellenőrzésére megvalósított római politika sokáig sikeres volt, még ha a végén a szvébek, vandálok és gótok egyre nehezedő nyomását már nem is bírta el.

A foederati a határvédelemben

A *receptio* nélkül szövetségi státuszt nyert gótokat fegyveresen és nagy népi tömbjeikben a balkáni provinciákban letelepítő császári rendelettel (376), majd a *Hadrianopolis*-nál ennek következményeként (is) elszenvedett katasztrofális vereséggel (378) új fejezet kezdődött a római birodalom és a határait ostromló barbár törzsek viszonyában (VÁRADY 1961, 40–41). A hadrianopolisi csatában kulcsszerepet játszó, Alatheus és Saphrax vezette greutung-i gót–hun–alán csoport 379-től *Pannonia* provinciában portyázott, s egészen a mai Burgenland és Steiermark határáig hatolt, hogy aztán Gratianus császárnál *foedus* megkötését kérészkölve – pontosabban nem meghatározhatóan, de – feltehetően jórészt a Dunántúlon telepedjen le (ld. Amantius püspök sírkövét CIL 5. 1623; WOLFRAM 1990³ 252–257). Településterületük központjának a történeti adatok inkább *Pannonia secunda* és *Savia* tartományokat (VÁRADI 1969, 36, 519–522), míg a régészeti tények a kelet-dunántúli települési területet valószínűsítik. (SOPRONI 1985, 86. szerint a barbár kerámialeletek alapján leginkább *Valeria* és *Pannonia prima* provincia jöhet szóba).

402-ben a nyugati gótok Alarich vezetésével, aki ekkor már *magister militum per Illyricum*, Dél-Pannoniában telepedtek le, egy másik csoportjuk pedig sőgora, Athaulf vezetésével Nyugat-Pannoniában. Végül 405-ben Radagaisus vonult át vegyes összetételű barbár seregével Pannonián, hogy Itáliába törjön. S bár 408-ban a nyugati gótok is továbbvonultak Itália felé, a tartomány nem tudta visszaállítani hajdani szervezetségét, már nemcsak a katonai védelem, de a közigazgatás sem működött (MÓCSY 1974, 353–354: 408-ra keltezi a római lakosság első s legnagyobb elvándorlását). A menekülő, kivándorló csoportok lehetőleg magukkal vitték a helyi mártírok ereklyéit is, amelyekről vándorlásuk alatt és új hazájukban védelmet vártak. (MÓCSY 1974, 353; ALFÖLDI 1938, 162–163; NAGY 1939, 68 skk.). 433-tól *Pannonia Prima* közvetlen hun fennhatóság alá került, amit Attila halála után, 455-ben már eredménytelenül kísérelt meg visszahódítani Avitus császár.

A 4. század második felében – 5. század elején történtek tehát egyértelművé tették, hogy a statikus dunai *limes* egyre kevésbé jelent hatásvédelmet ellenőrzést a barbár törzsek felett. Ezért mindinkább a rugalmasabb *területvédelemre* tértek át: előbb a belső erődök

rendszere épült ki, majd pedig szerződésben rögzített módon a beletelepült szövetséges barbár népcsoportokra bízta az általuk elfoglalt szállásterület (ellen)őrzését. Ebben a védelmi rendszerben az egyre fogyó romanizált helyi lakosság mindinkább a fallal kerített városokba és belső erődökbe húzódott, míg a termőföld és a paraszti gazdaságok védelmét mind hatékonyabban látták el a *foederati* barbár törzsek mindig fegyverbe hívható tagjai. Az új védelmi stratégiát jelenítik meg a korábbi katonai táborok sarkába épített, új típusú katonai erődítések (ld. pl. *Carnuntum*), amiket azután építettek, hogy a reguláris *limitanei* csapatokról áttértek a *comitatenses* és az ezeket pótló szövetségesek alkalmazására (SOPRONI 1986).

A *foederati* pontos státusát eléggé bizonytalanul lehet csak körülhatárolni. A közvetlen katonai, politikai érdekek világosak: a birodalomnak olyan, bármely részén bevetethető fegyverforgató tömegekre volt szüksége, akiknek az utánpótlását már nem lehetett sem a különféle kedvezményekkel katonaállításra sarkallt veterán családokból, sem a kényszersorozással hadra fogott határmenti törzsekből megoldani. De nem tudjuk, hogy bizonyos szövetségi enklávéknak milyen volt a kapcsolata a határral, amit kontrollálniuk és őrizniük kellett, aktuálisan mekkora határrészt felügyeltek és tartottak kézben, s azt sem, hogy mikor voltak a reguláris sereg részei és mikor – ami frekvenciát látszik – toborozták be őket irreguláris erőként speciális hadjáratokba.

A hun – gót periódus után, az 5. század végére, 6. század elejére Pannonia kapcsolata a birodalom központi részeivel egyre virtuálisabbá vált. A germán népvándorlás utolsó törzseit, a langobardokat és gepidákat a kelet-római birodalomhoz kötő szerződés már inkább csak egyfajta „használatbavételi engedélyt” jelentett. Hiszen a tartomány romanizált, keresztény népessége részben elvándorolt, részben pedig kicserélődött a régebb óta a szomszédságban élő, s mind nagyobb tömegben a tartomány belsejébe beszivárgó romanizált barbárok, szvébek (CASTRIUS 1995) és más dunai germán és szarmata népcsoportok tagjaival. A langobardok már nem egy virágzó római tartomány lakossága közé/fölé, hanem azok helyére települtek. (A kutatás máig megoldatlan feladata a helyben maradt, továbbélő romanizált lakosság összetételének, számarányának vizsgálata. A közvetlenül szomszédos déli és nyugati tartományok romanizált lakosságának a 7. század elejéig régészetiileg is dokumentálható jelenlétével szemben Pannonia provincia területén eddig főként az újonnan beletelepült barbár törzsek régészeti hagyatékának vizsgálatára fordítottak gondot. Annak ellenére, hogy a források sehol sem szólnak a provincia teljes elnéptelenedéséről, vagy arról, hogy a gótok, langobardok, gepidák

lakatlan területre költöztek volna be, a régészeti emlékananyag egyelőre ezt a benyomást erősíti. TÓTH 1987).

A császár azonban nem mondott le Pannóniáról. Bizánc fenntartotta jogigényét a Dráván túli területekre is, ezeket a 6. században sem szűnt meg római földnek tekinteni, a felette való rendelkezés joga – bizánci felfogás szerint – továbbra is az *imperium Romanum* örökösét, Bizáncot illette meg. Ezt példázta a langobardokkal kötött szerződés 546/547-ben, amikor I. Iustinianos császár (527–565) Audoin királynak adományozta Pannonia Secunda és Savia tartományok és a hozzá csatlakozó *norici* rész városait és erődített helyeit (Procopius, *De bello gothico* III. 33. 7–13; BONA 1974, 24; MENGHIN 1985, 34; NAGY 1948, 139. 14. jegyzet), s cserébe már nem e területek védelmét, hanem a langobard harcosok haderejét igényelte, hogy megbirkózzon az itáliai ostrogótokkal és a tiszántúli gepidákkal. És ezt példázta az a szerződéstervezet is, ami II. Justinos teljhatalommal felruházott képviselője, Tiberios és a vele egyenrangú avar fél, Apsich között született 570-ben. Azzal, hogy e tervezet szerint Baján kagán ekkor Pannonia tartomány nem bizánci kézen fekvő, azaz a *Sirmiumon* és környékén kívüli területnek a megszállásához a császár hozzájárulását kérte, nemcsak a bizánci álláspontot ismerte el, hanem azt is, hogy az a szerződés, amit a langobardok kivonulása előtt Alboinnal kötött, érvénytelen (NAGY 1948, 138–140. Bár a béke- és szerződéskötés II. Justinos-szal meghiúsult, a kagán elfoglalta Pannóniának a langobardoktól elhagyott területeit, amivel a váratlan nyugati támadások elől is biztosítani igyekezett szállásbirtokait). Az így előkészített szerződés megkötése ekkor ugyan még megtört a császár ellenállásán, ám három év múlva a bizánciak már nemcsak a langobardok elhagyta Pannonia, de a Szávától északra fekvő Pannonia Secunda feletti jogot is átengedték a kagánnak (NAGY 1948, 141). Ellentételként, a langobardokhoz hasonlóan az avarok is megígérték, Hogy alkalmanként katonai támogatást adnak a birodalomnak, így pl. ők is küldtek zsoldosokat a perzsák elleni háborúba (575).

A *foederati* betelepődéssel olyan új fejezet kezdődött a provincia életében, amit még századokkal később is cezúrának tekintettek: így pl. a 870 táján íródott *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 6-ban – feltehetően Marcellinus comes *Chronica*-ja alapján – azt olvashatjuk, hogy „az Úr születésének 377. évében és később elhagyták a hunok a Dunától északra fekvő lakhelyeiket, ahol elhagyatott területeken laktak, átkeltek a Dunán és elűzték a rómaiakat, a gótokat és a gepidákat,” azaz a salzburgi szerző is az első *foederati* megtelepedéstől számította a római kor végét (MÓCSY – FITZ 1990, 50;

WOLFRAM 1979, 104. – bár a *Conversio* szerzője egybemossa a hunokat az általa ugyancsak hunoknak nevezett avarokkal, ezért sorolja a „hunok” által elűzött népek közé a gótokon kívül a gepidákat is). Joggal tekintette ezt időhatárnak, hiszen a barbárok betelepítése csak látszólag járt haszonnal, s ígért új, hathatósabb védelmi formát, valójában azokat a centripetális mozgásokat erősítette fel, amelyek a birodalmat összetartó erők és értékek ellen hatottak. Ráadásul nem váltotta be azokat a reményeket sem, amelyeket a betelepítésektől reméltek. Ennek legfőbb oka a germán törzsek sajátos politikai szervezeti formája, a személyes kötelékekre épülő „állam”, amit a történetírás *Personenverbandstaat*nak nevez. Ennek szubsztrátuma pedig még nem a terület, hanem személyek köteléke, elsősorban egy nép, azaz lényegében tekintélyen és alárendeltségen, vezetésen és kíséreten alapul, az államhatalmat pedig a király és nép, király és nemesség közötti sokoldalú kapcsolat pótolja (GYÖRFFY 1983, 382–383. további irodalommal).

Az avar kaganátus határvédelme – a gypű

582-re Sirmium, a kelet római birodalom északi kapuja is avar kézre jutott, ezzel a hajdani *Pannonia provincia* maradéktalanul avar fennhatóság alá került. Az avar kagán ettől az időtől fogva a Kárpát-medencét egységbe foglaló politikai hatalom fejeként végképp lerázta magáról a szövetségi viszony amúgy is egyre formálisabb, egyre vékonyodó jogi burkát. Az „évpénz” már nem a szövetségi szolgáltatások, hanem – a maga nyers valóságában – a béke ellenértéke. A kaganátus ebben a korai fázisban külső jegyeiben, megjelenésében ekkor még a nomád és nem-nomád törzsek változatos személyi kapcsolatokra épülő olyan képlékeny szövetségi rendszere, ami természetesen nem rendelkezett rögzült határokkal – sok vonatkozásban tehát a népvándorlás kori germán törzsek *Personenverbandstaat*jához hasonlóan szerveződött. Csak miután a 7. század második felében hatalmi krízisek során ment át, s az általa uralt területet végleg a Kárpátok koszorúja övezte, kezdett el a kaganátus egy, a kora feudális szerveződésnek megfelelő, területileg is határozottabban körvonalazható, európai normákhoz jobban igazodó hatalmi formációként működni.

A történeti és régészeti források egybehangzó adatai alapján az avarok csak a 7. század végén, 8. század elején gondoltak először arra, hogy szállásterületüket lakatlanul hagyott széles határsávval védjék. Ezt különösen nyugaton, a bajor hercegséggel, és a mögötte egyre erősödő Karoling-birodalommal szemben, a Duna felső szakaszánál építették ki, hiszen az itt áthaladó, ősidők óta használt utakon lehetett a

leginkább akadály nélkül eljutni az avar lakta területekre. A Zala folyó és Graz térsége között, továbbá a Muraközben pedig a karantán fejedelemség, s az észak-itáliai langobárd királyság felé jött létre egy hasonló gypűsáv. Tovább délen és keleten azonban már jóval bizonytalanabban mutatható ki a mesterséges határ megléte. Bár Asparuch dunai bolgár fejedelem az Al-Dunától északra és délre, Dobruzsában és Besszarábia déli felén szintén ez idő táján, a 680-as években épített sáncokat, hogy törzsterületét nagyobb biztonságban tudja, azok az avar szállásterület keleti határától még igencsak messze húzódtak. Az avarok irányába csak jóval később, a 8. század végén rögzítették a bolgár határt, a Timok és Iskár folyóknál (ld. a Timok menti szláv törzs, a timočanok 9. század eleji történetét FIEDLER 1992, 21–24, 26, Abb. 2). Az avar kaganátusnak egyedül északon nincs mesterségesen kialakított határa – nyilván azért, mert ott a Kárpátok bércei természetes határt alkottak.

A *gypű* (Grenzverhau, *indago*) és *gypűelve* (Grenzöderland, *vastus, solitudo*) azonban – a közhiedelemmel ellentétben – egyáltalán nem a nomádokra jellemző védelmi rendszer, sőt a települetlen és lakatlan terekekre való védekezés a történeti és néprajzi adatok alapján inkább a megtelepült, földműves népeknél jelenik meg (VÉKONY 1983). Megvan ez a keltáknál és a germán törzseknél, akik a dicsőség jelének tartották a határszomszédok elvándorlását, s ha a szomszédjukban senki sem mert megtelepedni (*Caesar, De bello gallico* VI. 23, 1–2), nincs meg azonban pl. a „nomád” szkítáknál. Jellemző, hogy a nomád besenyőkkel szemben határvédő várak és az ország „körülárkölése” mellett pusztá határsávot alkalmaztak a megtelepült kazárok, méghozzá sikerrel, miként később az oroszok a kunokkal szemben. Ezt a kazár típusú határvédelmi rendszert találjuk meg a kései avaroknál, majd a honfoglaló magyaroknál is, utóbbiak ugyanis szinte változtatás nélkül felújították az avarok gypű – gypűelve rendszerét. (A határvédelemmel kapcsolatban érdemes felfigyelnünk CZEGLÉDY 1967, 86 azon adatára, hogy a „kazárok a nekik meghódolt népeket, ugyanúgy, mint a nyugati türkök, ... egy-egy iltbár és egy-egy tudun vezetése alá helyezték,” ami alapján VÉKONY 1983, 223 egyenesen kazár hatásra vezeti vissza a késő avar kori *tudun* méltóságot.)

Az avar szállásterület védelmének legsérülékenyebb része a Duna-völgy kelet felé szélesre kitérő kapuja. Az avarok ezért a Duna mentén mélyen előre-tolták a határt, egészen a bajor települési tömb keleti határáig, ami – ahogy ezt a régészeti adatok is alátámasztják – a Traun folyónál, a Duna déli mellékfolyója nyugati partjánál húzódott, kis előrenyúlt ékkel *Lauriacum*/Lorch felé (PERTLWIESER 1980, Abb. 13),

míg északon, Linztől egészen Regensburg környékéig (ld. pl. Regensburg-Harting, templom körüli nemesi temető lovas (!) sírjának avar kengyelpárját – RIECKHOFF – PAULI 1987, 86; Abb. 67, 126; Abb. 103. 1–2). A Duna tehát nemcsak az avarok és szlávok, de a bajorok és szlávok között is határfolyóként viselkedett (MENKE 1988, Abb. 36). A bajorok és avarok közti, hivatalosan kijelölt határnak (*limes certus*) – mivel a Dunától északra ilyennek nem sok értelme lett volna – a Duna kelet felé következő déli mellékfolyóját, az *Enns* folyót tekintették. Amikor tehát Nagy Károly 791 őszén seregeivel Regensburgból az avarok ellen indult, első táborát az *Enns* folyónál (*castra super Anesum posita*), azaz feltehetően Lauriacum/Lorchnál verte fel és három napot imádkozással és böjtöléssel töltött itt el, ... *nam is fluvius inter Baioariorum atque Hunorum terminos medius currens certus duorum regnorum limes habebatur* („mivel ez a folyó, ami a bajorok és avarok határterületei között folyt, a két birodalom közti biztos határként szolgált” – *Ann. qui dicuntur Einhardi* a. 791, *MMFH I.* 1966 38 – magyarul: SZÁDECZKY – KARDOSS 1998, 277).

Az *Enns* folyót már legkésőbb a 7. század végétől határfolyónak tekintették az avarok.¹ Ebben az időben történt ugyanis, hogy *Szt. Emmerám* az avarok közt téríteni akart, Theodo (ca. 680–ca. 716) bajor herceg azonban megakadályozta ebben, mondván, az *Enns*-határnál éppen ellenségeskedések és harci cselekmények zajlanak. Az avarok ugyanis „...a városokat, amelyek a határfolyót jelentő *Enns*-nél feküdtek, elpusztították; azokat szinte teljesen elhagyták, mintha vad állatokra hagyott erdők lennének...” (*Arbeo: Vita et passio Sancti Haimhrammi Martyris*, 5–10. Übersetzung von Bischoff, B. München 1985², 12). Ezért *Emmeram* Regensburgban maradt, és 685–690 táján ott fejtette ki reform-egyházi tevékenységét (WOLFRAM 1975, 57–58). Egy évtized múlva javulni látszott a helyzet az avar-bajor határnál. *Szt. Rupert* (– ca. 715/16) worms-i püspök, a Karoling-ellenes nemesi ellenzék prominens tagja (WOLFRAM 1972) bajor földre érkezve térítő tevékenységét elődjéhez hasonlóan az avar földre is ki akarta (?) terjeszteni (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum c. 1. = Gesta Hrodberti* (LOŠEK 1997). *Rupert* döntésének helyességét, hogy *Lauriacum*-ot (Lorch) választotta térítő munkája bázisának, a régészeti adatok is igazolni látszanak. A római kori, korai keresztény- és Karoling-kori építési fázisok azt mutatják, hogy a *Laurentius*-templomnak erős települési és kultuszkontinuitása volt, ami alapján valóban „megfelelő helynek” (*locus aptus*) látszott a térítés feladatának elkezdéséhez (ECKHART 1975; ECKHART 1981).

A határ a kései avar korban

A gyepű – gyepűelve rendszert alkalmazó népeknél meglehetősen elterjedt jelenség, hogy a határra idegen népcsoportokat telepítenek, a pusztá határvidék pedig egyfajta politikai refugiumként szolgál, amit vagy a fenntartó hatalom menekültjei, vagy (felszámolás után) annak telepesei, esetleg – az illető hatalom meggyengülésekor – idegen, új etnikai elemek népesítenek be (VÉKONY 1983, 228–229; 235–236).

Nem mindenütt volt azonban így. A térséggel foglalkozó régészek és történészek jelentős része egyetért abban, hogy a Duna völgyének felső szakasza az *Enns* és a Bécsei medence között a 8. században jórészt lakatlan, gyepűörök kis lélekszámú telepeivel őrzött terület volt. Mihelyt azonban a 9. század elején megszűnt a Duna-völgy védelmi funkciója, a termékeny folyóvölgyet alig egy évtized alatt újra sűrűn benépesítik a keletről és nyugatról egyaránt érkező telepések. A Karoling-birodalom lassú, de szívós terjeszkedésével együtt zajlott a népesség kulturális, szellemi átalakulása, viseletének, ízlésvilágának, értékrendjének a változása. Arról azonban, hogy ez mennyi idő alatt és hogyan történt, megoszlanak a vélemények.

A fentiekkel szemben gyökeresen más nézetet képvisel Erik Szameit (SZAMEIT 2000). Szerinte ugyanis a Felső-Dunavölgy már a 8. században is legalább olyan sűrűn lakott volt, mint a korábbi, majd a későbbi századokban, mivel az alapjában véve késő antik *romani* alapnépesség az egész korai középkorban folyamatosan és jóval jelentősebb lélekszámmal volt jelen a Duna mentén és a Kelet-Alpokvidéken, mint azt korábban gondolták. Erre az alapnépességre települtek rá – annak műveltségét, tradícióit, szokásait, részben viseletét is átvéve – a szláv törzsek, akik ugyanakkor az egész térség műveltségét meghatározó avarság tradícióit is követték. A kevert jelleg miatt etnikailag teljesen meghatározhatatlan, karakter nélküli népesség alakult ki, aminek legfeljebb időben változó műveltségét lehet periodizálni. Ennek érdekében egy sajátos kronológiát alkot, hogy a Felső Duna-völgy valójában csak a Karoling hadjáratok (791–811 között) után megnövekedett népességének emlékeanyagát a teljes 8.–9. század mintegy kétszáz évére egyenletesen széthúzhassa. Úgy véli ugyanis, hogy ez egy olyan a népesség, amelynek régészeti műveltsége késő Merowing-kori bajor és kései avar elemekből építkezett, temetkezési szokásaiban avar tradíciókat követett, s nyelvében szláv maradt, temetőit pedig a 8. század elejétől folyamatosan használta a 9. században, tehát a Karoling fennhatóság alatt is, némelyiket egészen a 10. századig. Ezt, az eredetileg csak a Duna völgyi népességre rekonstruált képletet kiterjeszti

azután egész Ausztria területére, s érvényesnek tartja – az eltérő történeti fejlődés ellenére – a többi régióra is, legyen szó akár Karinthiáról, Krajnáról, Felső- vagy Alsó-Ausztriáról, esetleg Steiermarkról.

Szameit rekonstrukcióját régészetileg olyan bázisra építi, aminek az „építőkövei” ma még gyakran alakatlanok, felületeik csak részlegesen összezsíszoltak, sokszor hiányosak. Így pl. egyelőre csak igen hézagosan érintkezik a 8. század elején, első felében a kereszténység terjedése miatt a nyugat-európai temetőkből egyre inkább eltűnő (és ezért láthatatlanná váló) késő Meroving-kori viselet (ld. STEIN 1967) a század végén, 9. század elején a Karoling-korban – éppen a peremvidékek pogány népcsoportjai által – újra láthatóvá tett viselettel. Mert bár a Karoling birodalomban a 8. század második felében már teljesen felhagytak a pogány rítusokkal, temetkezési szokásokkal, s általánossá vált a keresztény vallás puritán előírásait követő templom köré temetkezés (Tájékoztatóhoz ld. STEIN 1967; a Karoling birodalom belsejének kisleleteiről: HASELOFF 1990; WAMERS 1994; LENNARTSSON 1997-98), a birodalom határain kívüli térségekben, így a szászok, frizek, thüringek (KLEEMANN 2002) és a nyugati szláv törzsek földjén (BRATHER 1996a; BRATHER 1996b), vagy a „Landesausbau” révén ekkor bekebelezett ÉK-Bajorországban (SCHWARZ 1984; PÖLLATH 2002) még a 9. század elején is szokás maradt a pogány módra, díszes öltözékben, felékszerezve temetés, s jól nyomon követhetők változásaik is. Ezeknek az eredményeknek a visszacsatolása a Duna-völgyi térség régészeti emlékanyagához ma még éppen csak elkezdődött.

Am a térség másik oldalán is hiányoznak egyelőre az avar kori emlékek abszolút kronológiai keretei; főként a megszűnés időpontja nyugszik még bizonytalan alapokon. Ennek ellenére bizonyos, hogy a frank háborúk a késő avar kaganátus kulturális megjelenését sem hagyhatták érintetlenül. Azok a kézműves műhelyek, amelyek egy-egy térséget láttak el termékeikkel, különbözőképpen reagálhattak a változásokra. Egy részük minden bizonnyal megszűnt, más részük azonban a változásokra rugalmasan reagálva, az új igényekhez, elvárásokhoz, viseleti szokásokhoz alkalmazkodhatott. Jelentős területek maradhattak tehát magukra a megszokott szolgáltatások nélkül. S persze a népesség sem egyformán reagált az új helyzetre. Másként viselkedett az a faluközösség, amely helyben maradt, s talán még ura sem változott meg, s másként az, amelyik esetleg addig is csak formálisan, vagy még úgy sem követte az avar kulturális magatartást. (A fentiek alapján érdemes újra felhívni a figyelmet arra a feltűnő párhuzamosságra, ami a Felső Dunavölgy addig lakatlan területét benépesítő

telepesek emlékanyaga és a Dunántúl késő avar korban végig használt temetőinek avar kor végi fázisából származó, vagy a csak ebben az utolsó fázisban nyitott temetők leletanyaga között mutatkozik. Ld. erről SZŐKE 1992c). Az avar kaganátus megszűnése és a térség Karoling érdekszférába vonása több évtizeden keresztül zajló, területenként eltérő módon lejátszódó, más-más kihatásokkal járó, lassú folyamat lehetett. Mai ismereteink alapján úgy látszik, hogy azok a Duna-völgyi temetők, ahol a Karoling peremvidék más térségeinek jellegzetes „nyugati” emlékanyaga együtt kerül elő az avar kor legvégének egyénien sokszínű „keleti” hagyatékával, nagy biztonsággal tehetők a frank-avar háborúkat követő időszakra, azaz a 9. század első harmadára, első felére.

A sopronkőhidai temető – határőrök vagy új telepesek közösségének temetője a Karoling kor kezdetén?

Magyar földön először Sopronkőhidán sikerült egy olyan közösség temetőjét teljesen feltárni, amelynek anyagi műveltsége már egyértelműen a Karoling-korhoz kötődik. A temető első 11 sírját Szőke Béla mentette meg 1951-ben (SZŐKE 1955), majd 1956-1960 között Török Gyula folytatta és fejezte be az ásatást, további 134 sírt hozva napvilágra (TÖRÖK 1973). Az összesen 145 Ny-K tájolású sír egy É-D tengely mentén három nagyobb csoportba rendeződött (a temető részletes elemzését ld. SZŐKE 2000b). A rituális mellékletek közül a temető legjellegzetesebb lelete a szarvcsapos csonkolt marhakoponya. Míg a marhakoponya a korábbi, avar kori halotti állatáldozat szokásának egyfajta *pars pro toto* változataként került sírba (SZŐKE 1979, 80–95), a többi állatcsont (főként házityúk, ritkábban juh/kecske és sertés) és/vagy edény a halott útravalóját jelképezte. A fazekak egy része a késő avar kor nyúlánk, tojásdad formáit mutatja, másik, nagyobb része már széles szájú és erős vállú, mély tálra emlékeztető edény, egy új, jellegzetesen Karoling-típust képviselt.

A nők ékszeranyagában egyetlen késő avar kori ékszer volt, egy kislány sírjában (120. sír) talált, erősen elhasznált állapotú, gúla alakú üveggyöngycsüngős fülkarika. A többi ékszer kizárólag olyan típusokhoz tartozott, amelyek vagy a volt kaganátus nyugati felének avar kor végi női viseletét jellemzik, így a drótkészerek sorozata (bár a legkorábbi típusok hiányoznak már), a lemezgyöngycsüngős fülkarikák, a pánt- és kis pajzsos fejű gyűrűk és az – egyébként Karoling műhelyekből származó gyöngyökből fűzött – üveggyöngynyakláncok, vagy attól idegen, karantán- és morva szláv környezetre jellemzők (pl. lengő drótfonat- és dróttekercs-csüngős függők). A Morva-

völgy és DNy-Szlovákia morva-szláv népessége felé a kétpántos, öntött dróttekeres-csüngős függők (2, 41, 61. sírok), a Kelet-Alpokvidék folyóvölgyeit benépesítő karantán szlávokhoz pedig a lengő drótfonatsüngővel díszített függők mutatnak kapcsolatot. Utóbbiakhoz sorolható a hurkosan tekert aljú, lefelé szélesedő spirálsüngős drótekszer (54, 129. sírok), a hurkoskampós záródású, egy lemezgömb-csüngős karikaékszer (101, 119. sírok) (Az ún. vor-Köttlach és Köttlach I. horizonthoz köthető ékszerekről bővebben ld. GIESLER 1980), míg késő-Merowing emlékeket idéz a hasonló záródású, de alsó karikaívén szélesre kalapált és a lengőcsüngők részére három helyen átfúrt ékszer (111. sír – BOTT 1952, 142). Végül a Felső-Dunavölgy és Dunántúl korai Karoling időszakából származó, jellegzetes ékszer a változatos formára préselt lemezyöngycsüngős fülkarika (bordázott, bikónikus csüngő: 111. sír, „amfora” alakú csüngő: 59, 62, 65. sírok – SZŐKE 1992a, 859–860). Jellegzetesek a többtagú rúdgyöngyökből, fűjt, üreges gyöngyökből, színes szemes mozaikgyöngyökből és kék szemes gyöngyökből összeállított gyöngysorok (ANDRAE 1973), melyekben a korábbi, avar időszak gyöngyei már elvétve sem bukkannak fel. A felsőruhát csak egyetlen esetben fogták össze vasfülű üveggommbal (80. sír). Speciálisan a sopronkőhidai típusú temetők térséghez kötődik az agancsnyelű vaskés (11, 25, 59, 62, 103. sírok – SZŐKE 1982). A női sírokban gyakori melléklet az orsógomb (10 sírban), a madárcsontból (25, 79, 80. sírok) s a 9. század első harmadára jellemző, nyugati mintára fémlemezéből készített tűtartó (129. sír) (a párhuzamokhoz ld. SZŐKE 1992b 142–149).

A *férfiak* viseletét még inkább a puritán egyszerűség jellemezte. A már csak egyszerű vascsattal összefogott övön gyakran egy falemezzel merevített bőr tokban tartották a vaskést, bőrtarsolyban pedig a tűzacélt és tűzköveket (8 sírban), de néha borotvát, árt, római pénzt, stb. is tettek bele. Bár három sírban (16, 60. és 134. sírok) is leltek késő avar kori, öntött bronz szíjvéget, egyikről sem bizonyítható, hogy az öv szerelékéhez tartozott. Pusztá jelenlétük mégis azt jelzi, hogy időben nem távolodhatunk el túlságosan az avar kor végétől. Hogy ez abszolút időben mégis eléggé tágas időhatárokat jelent, azt a *mosaburg/zalavári* ásatások hasonló késő avar szíjvég leletei jelzik: ilyenek kerültek elő a Vársziget északi szélénél, az erődítés feltárásakor Cs. Sós Ágnes ásatásán szórványként (Cs. SÓS 1994, 90), s a Hadrianus mártír tiszteletére szentelt zárándoktemplom körüli temető egyik gyermeksírjában, csüngőnek átalakítva (19/98. sír). Mivel Mosaburgot Priwina a 840-es évek elején alapítja, a zárándoktemplom építését pedig a 850-es évek első felében kezdik el, s bár felszentelési dátuma ismeretlen, 870 táján azonban már kész templomként

írnak róla, a késő avar övdíszek a 9. század közepéig bizonyosan forgalomban voltak – még ha az ezeket előállító műhelyek már bizonyosan nem is működtek.

Egyértelműen Karoling viseleti elem már a csatban és szíjvégben végződő bőr lábszártekerces (30. sír), és még inkább a sarkantyú (1, 92, 100. sírok). A sarkantyúk ún. lemezes szíjbefogós példányok, azon belül – Vilém Hrubý és Bořivoj Dostál tipológiája (HRUBÝ 1955, 182–190; DOSTÁL 1966, 75) szerint – a II. típusba tartoznak, amit az egész 9. században, leginkább a század utolsó harmadában használtak. Ám a sarkantyúk és a lábszártekerceses lábbelik, feltehetően az eltérő keleti nomád viseleti tradíciók miatt, nem tudtak igazán meggyökerezni a hajdani avar kaganátusban (nem is véletlen, hogy a temető utolsó sírsorában fekszenek).

Feltűnően sok sírba tettek fegyvert. Egy sírban egyélű kard (Langsax – 37. sír), háromban szárnyas lándzsa adja a leletanyag viszonylag korai, a 9. század első harmadának végéig terjedő részét, további kilenc (!) sírban egyszerű köpűjű, keskeny, fűzfa- vagy babérlevél pengéjű lándzsa (a típusokról legutóbb TOMKA 2000, 194–195), egy sírban ún. szakállas balta (52. sír), végül háromban köpűs nyílhegyek (18, 20, 33. sírok) feküdtek. Használati eszköz egy agancsból díszesen faragott „sótartón” kívül nem került férfi sírjába.

A mintegy fél évszázada feltárt temető keltezése, etnikai-kulturális kapcsolatainak kérdése kezdettől fogva élenken foglalkoztatta a kutatókat. Az első sírok alapján Szőke Béla avar kultúrájú, de elszlávosodott (morva-szlovák etnikumú) népességet tételezett fel, akik halottaikat a 9. század utolsó harmadában temették el itt (SZŐKE 1955). Török Gyula a temető használatát az egész 9. századra kiterjesztette azzal a megkötéssel, hogy a magyar honfoglalás előtt már felhagyták (mivel a jellegzetesen magyar leletek hiányoztak a sírokból). Úgy vélte, a frankok két avar nagycsaládot telepítettek itt le, hogy a Rába-Duna vonaltól keletre élő avarokkal szemben védjék a határt: az egyik családot a kisalföldi avar, a másikat a nyugati, délnyugati avar-szláv határterületek lakosai közül verbuválták, azon egymás között is viszálykodó avarok közül, akik „a nyugat-európai politikához igazodtak” (TÖRÖK 1973, 59, 62). Cs. Sós Ágnes pedig egy, a *limes Saxoniae*hez hasonlóan *limes Pannonicus*-nak nevezett, a Lajtától a Balatonig húzódó frank védvonalat tételezett fel, melynek a védelmét olyan, „részen idegen, frank szolgálatban álló harcosok” látták el, mint a sopronkőhidai temetőben nyugvók (Cs. SÓS 1973, 160. 138. jegyzet).

Bóna István volt az első, aki a temető tágabb összefüggéseit is felismerte. Úgy vélte, ez a leletanyag az egész keleti Karoling „peremkultúrára” jellemző,

„ezért önálló régészeti egységként fogható fel, amely a Dunántúl egyre nagyobb területein igazolni látszik, hogy a griffes-indás késő avar kultúra a 9. század elején valóban véget ért, hiszen ilyen mértékben különböző két régészeti kultúra nem képzelhető el egy és ugyanazon területen és népnél.... Ez egy új régészeti kultúra, mellyel a kutatás korábban nem számolhatott” (BÓNA 1971, 129).

Herwig Friesinger nevet is adott ennek a kultúrának. Az azonos leletanyag és temetkezési mód alapján összetartozó temetőket „Sopronkőhida-Pitten-Pottenbrunn” típusúnak nevezte el (FRIESINGER é. n. 15). Ez a csoport a Duna déli oldalán az Ennstól a dunántúli területekig nyúlik, és jól elkülönül a Dunától északra fekvő másik két csoporttól: egyrészt a halomsíros temetkezési szokást követő felső-ausztriai Waldviertel és Mühlviertel, másrészt a morva jellegű Weinviertel temetőitől. A „Sopronkőhida-Pitten-Pottenbrunn” csoportot szerinte olyan „dunai szlávok” hozták létre, akik részben még az avar fennhatóság alatt itt élt népességből kerültek ki, részben a dél-morva és szlovákiai területekről költöztek ide. A temetkezések kezdetének idejét még az avar jellegű leletanyag határozza meg, a végét pedig olyan nyugati eredetű viseleti jellegzetességek, mint a fém csattal és síjívég-gel ellátott lábszártekerics (Wadenbindengarnitur), vagy a nyugati fegyverek, nyílhegyek. Úgy véli, hogy a 9. század közepétől a kereszténység terjedésének hatására megszűnik az étel-ital mellékletadás (agyagedény, állatcsont, tojás) szokása, és a templomépítések megkezdésével a temetők is átköltöznek azok köré (A Dunától északra és délre, Alsó- és Felső-Ausztriában feltárt Karoling-kori temetőket teljes dokumentációval közzé is tette: FRIESINGER 1965; 1971; 1972a; 1972b; 1971-74; 1975-77; 1984).

Tomka Péter a „Sopronkőhida-Pitten-Pottenbrunn” csoportot a földrajzi határok után inkább „kelet-alpi Lajta-Fertő vidéki”-nek nevezi, de Páli-Dombok (TOMKA 2000) mellett hozzá sorolja még a Kisalföld közepéről a Győr-sáráspusztai, 60 év alatt teljesen elpusztult temetőt is (TOMKA 1994, 103–104). A csoport etnikai, kulturális vonatkozásában elegendőnek véli a Karoling-kori peremkultúra jelleget hangsúlyozni, s azt, hogy „a kultúra változása nem jár szükségszerűen együtt a genetikai állomány drasztikus változásával vagy nyelvváltással” (u.o. 106). A keltezésben egyensúlyt próbál teremteni a különböző vélemények között. Sopronkőhida és „rokonai” vonatkozásában inkább a 9. század második felére, 10. század elejére gondol, míg Pitten esetében megfontolandónak tartja, hogy akár már a 8. században is elkezdődhetett a temetkezés (u.o. 104).

Magam először a csonkolt marhakoponyás temetkezés kor- és térbeli elterjedését vizsgálva

foglalkoztam a kérdéssel (SZŐKE 1979, 76–80). A temető relatív használati idejét mintegy 40–45 évre szűkítettem, amit azután Szőke Béla keltezési javaslata és Tomka Péter Sopron-présháztelepi temetőelemzése (TOMKA 1969, 86–89) alapján abszolút időben a 9. század második felére helyeztem (SZŐKE 1982, 26–33). Az időközben ismertté vált új leletegyüttesek és az avar kor végi, korai Karoling-kori női ékszerek elmélyültebb elemzése azonban ma már árnyaltabb fogalmazásra késztetnek (SZŐKE 1992c).

Miként a leletanyag fenti, rövid jellemzés is mutatja, a temető régészeti leleteinek döntő része az avar emléktárgyak legkésőbbi, ún. avar kor végi fázisához tartozik (főleg ékszerek), ill. a Karoling birodalomban készült, s a 8.–9. század fordulójára, a 9. század első harmadára jellemző (fegyverek, gyöngyök, használati tárgyak egy része). A legkésőbbi leletek körét azok alkotják, amelyek a század közepéig, második harmadának végéig voltak használatban – vagy ekkor kezdték őket viselni (pl. sarkantyú, karantán és morva típusú ékszerek, bizonyos gyöngyök). Mindezek alapján a sopronkőhidai temető a 9. század elejétől a század második harmadának végéig lehetett használatban. Az embertani adatok szerint a relatív használat ideje azonban még valamivel rövidebb, mintegy 40–45 év lehetett, ezért igen valószínű, hogy a temetkezéseket csak a 9. század tízes éveiben kezdték el, és az ötvenes-hatvanas években hagytak fel velük. (Ezt a számítást látszanak megerősíteni a Mosaburg/Zalavár környéki, hasonló nagycsaládi temetők klasszikus antropológiai és biokémiai vizsgálatai: SZŐKE 1992e, 159–178).

A sopronkőhidai temető feltárása után megelégnékült kutatásnak és a jelentősen felszaporodott szakirodalomnak köszönhetően mára egyértelműen beigazolódott Bóna megállapítása, hogy a sopronkőhidai temető nem magányos jelenség, hanem egy olyan önálló műveltségi csoport tagja, ami két karakterisztikus kultúra, a morva fejedelemség (DOSTÁL 1965; 1966) és az Alpok-vidéki karantán szlávok műveltsége, az ún. Köttlach-kultúra (KOROŠEC 1979; GIESLER 1980) közötti térséget tölti ki.

A csoport pontosabb földrajzi határait néhány, először éppen a sopronkőhidai temetőben ismertté vált temetkezési szokás és tárgytypus segít meghatározni. Ezek egyike a csonkolt marhakoponyás temetkezési szokás, ami – mivel a rítusok, temetkezési szokások egy közösséget mint kulturális csoportot jóval valószínűsítőbban fogják össze, mint egy-egy általa használt ékszer vagy tárgy – a tradíciót ápoló népességet, s ezáltal annak szállásterületét is meghatározza. Ez a terület a *Felső-Duna medencének az Ybbstől* (a csonkolt marhakoponyás temetkezések legnyugatibb lelőhelyei Mühlhagen-Hart és Wimm), a *Fertő-tó*

környékéig terjedő szakasza. Keleti irányban nem olyan markáns a határvonal, szórványosan ugyanis a Dunától északra fekvő Kisalföldön, illetve *Mosaburg*/Zalavár környékén is felbukkan ez a temetkezési mód. Ugyanezt mondhatjuk el a speciális használat miatt kulturálisan az átlagosnál érzékenyebb agancsnyelű vaskésekről is, amelyek nyugaton valamivel messzebb, az Enns környékén, északon a Morva völgyében, délen pedig *Mosaburg*/Zalaváron is meg-megjelennek (SZŐKE 1982).

Kezdetben, amíg a sopronkőhidai temető párhuzam nélküli, magányos jelenség volt, az *inter Sabariam et Carnuntum* telepítés 805. évi dátumát hívták segítségül, hogy ezt az új, még avar jegyeket is felmutató, de alapvetően már Karoling műveltséget a szlávok zaklatásai elől ide telepített avar népességgel kössék össze. A hasonló temetők sokasodásával, elterjedési területük növekedésével s mind nyugatabbra tolódásával azonban egyre nehezebben lehetett azt a nézetet megvédeni, hogy a sopronkőhidai temetőben egy Szombathely–Petronell közti vonaltól keletre letelepült, határvédő avar *foederati* – mi több, üldözött „sámán”-családokból (TÖRÖK 1962) verbuválódott – népesség halottai nyugszanak.

Ahogy a sopronkőhidai típusú temetők elterjedési területe mind határozottabban körvonalazódott, úgy nyert egyre inkább jelentőséget egy másik történeti adat, miszerint a Nagy Károly vezette 791. évi hadjáratig lakatlan gyeptű Felső-Dunavölgyet a hadjáratot követően fokozatosan benépesítik, sőt a volt gyeptűt és gyeptűelvét hamarosan külön névvel is megkülönböztetik (*Avaria* [808/836] – *Sclavinia* [799/837] BÓNA 1985, 154–156). Tanulságos, s a véletlen egybeesésnél többet jelenthet, hogy a sopronkőhidai típusú temetkezések pontosan azt az Ybbs és Fertő-tó közti Felső Duna-medenceszakaszt, azaz a hajdan lakatlan avar gyeptű térségét lepi el, ami a 9. század elején *Avaria* néven a Karoling-birodalom formálódó új keleti tartományának egyik önálló területi egységként bukkant fel az írott forrásokban. (Később ugyanezt a területet foglalja el Ratpod, Oriens tartomány praefectusának grófsága, amit Dominicus, Priwina későbbi első udvari papjának a Zöbernach melletti Lebenbrunnra lokalizálható birtoka választ el Riharius grófságától: WOLFRAM 1979, 131–132.)

Ennek fényében érdemes még egyszer megvizsgálni a 805. évi *inter Sabariam et Carnuntum* telepítés kérdését. A petőházi Cundpald-kehely történeti forrásértékének újraértékelése révén (SZŐKE 2000b 316–320) bizonyossá vált, hogy Petőháza környékén semmiféle vazallus fejedelmi vagy kagáni székhely és/vagy püspöki központ nem jött létre, s az is, hogy a *Savaria*/Szombathely – *Carnuntum*/Petronell közötti vonaltól keletre nem mutatható ki olyan régészeti

emlékcsoport, ami ezzel a telepítéssel összefüggésbe hozható. A forráshely lehetőségei azonban ezzel még nem merültek ki.

A sopronkőhidai temető ugyanis egy olyan kulturális csoport reprezentánsa, amelynek elterjedési területe éppen a Sopronkőhidát is magába foglaló *Savaria*/Szombathely – *Carnuntum*/Petronell vonaltól nyugatra kezdődik, s a Felső Duna völgyben az Ybbs-ig terjed. Ez a terület azonos a korábbi gyeptűvel, amit az írott források *Avaria* néven emlegetnek, amely megnevezéssel 805–806 tájáig még tág értelemben, az egész avar kaganátus területét, 808 és 836 között azonban már csak szűkebb értelemben, a volt gyeptű területét jelölték.

Amikor tehát a capcan, aki már „keresztény volt és Theodornak hívták” (*Ann. regni Francorum* a. 805), 805 első felében Nagy Károlytól maga és népe számára a szlávok zaklatásai miatt új területet kért, a császár *inter Sabariam et Carnuntum* jelölte ki azt. Ezt a vidéket Károly jól ismerte, hiszen 791-ben személyesen is járt itt. A határpontokkal annak a termékeny Duna völgynek a keleti határát jelölte ki, amit a közelmúltig az avarok határvédelmi okokból lakatlan gyeptűnek használtak, de amit az új lakosok miatt (is) hamarosan *Avaria* néven kezdenek emlegetni.

Arra a kérdésre, hogy honnan is települhetett ide a capcan és népe, már sokkal nehezebb válaszolni. Viseletük, kultúrájuk tárgyi emlékei az Ennstől DNy-Dunántúlig az avar kor végi – korai Karoling köznépre általánosan jellemző. Egyedül mélyebb összetartozást kifejező temetkezési szokásuk, az áldozati állatot jelképező csonkolt marhakoponya sírba tétele foglalja őket külön csoportba. Ez *Avaria* területén belül feltűnően egységes szokás, míg határain kívül csak egyedi jelenségeként mutatható ki, de a szokás eredetének kiderítéséhez egyelőre nincs kellően biztonságos támpontunk.

A szokás hiányának egyfajta lehetséges magyarázata lehet, ha feltételezzük, hogy a sopronkőhidai típusú temetkezések egy olyan népcsoportot reprezentálnak, amely korábban elhamvasztotta halottait. A 8–9. század fordulóján ugyanis nemcsak a morvaszlávok, de délen az óhorvátok, s a szórványos adatok alapján feltehetően ún. szórt hamvasztással temetkező (s ezért régészetileg szinte megfoghatatlan) alpesi szlávok is végleg áttértek a hamvasztásról a korhasztásos (=csontvázas) temetkezésre (A hamvasztásról való áttérés módozatairól: ZOLL - ADAMIKOWA 1979; ZOLL - ADAMIKOWA 1988; SZŐKE 1996d, 105–124). Nem kizárt, hogy ezek egyik csoportja a több évszázados avar együttélésnek köszönhetően az állatáldozatot is átvette – s ennek egy általuk kialakított válfaja most, a csontvázas temetkezésre áttérés után láthatóvá vált. A népcsoportnak e sajátos

„avaros” különállása is hozzájárulhatott ahhoz, hogy üldözni kezdték őket; bár rögtön hozzáfűzném, hogy a frank birodalmi évkönyv egyetlen szót sem szól arról, hogy a capcan és népe „avar” volta miatt menekült a szlávok zaklatásai elől. Tény emellett, hogy a capcan már keresztény volt, népének eredeti szállásterülete tehát nem lehetett túl messzi a nyugati határtól, hiszen ebben a korai időben, 805-ben(!) – amikor a térítések

még éppen csak megkezdődtek, s a kaganátus sorsa sem dőlt el – csak egy Kelet Alpok-vidéki, vagy egy Felső Duna-völgyi népcsoportot érhetek el a térítők. Ezért tehát könnyen elképzelhető, hogy az Alpok folyóvölgyeinek egyikében megtelepült, addig avar fennhatóság alatt élt szlávok közül származott a capcan *inter Sabariam et Carnuntum* letelepített népe.

Jegyzet:

- ¹ Bár Erich Szameit szerint már a 6. század végén írásos forrásokban említett bajor-szláv ellenségeskedések és az ebbe beavatkozó avar kagán harca is az Ennstől keletre zajlott és nem a belső-noricumi Dráva völgyben, mivel „az avar lovasok felvonulásához a Duna topográfiailag alkalmasabb lehetett, mint a karintiai Dráva-völgy” (SZAMEIT 2000, 515). Pedig másutt maga Szameit bizonyítja, hogy a 6. század végén, 7. században a szlávok egyrészt csak a Dunától északra, másrészt pedig a Dráva völgyében mutathatók ki (u.o. 512–513). Igaz ugyan, hogy amikor a szlávok a bajorokkal először megütköznek, akkor Paulus Diaconus az „*in Sclavorum partiam*” (Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, IV 7, p. 118) helymeg-

jelölésen túl közelebbit nem mond. De valószínűleg ugyanott zajlik ez az ütközet is, mint ahol 610–615 táján Tassilo fia és utóda, II. Garibald a szlávokkal szemben vereséget szenved, azaz *in Agunto* (Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, IV 39, p. 133), a Puster völgyében fekvő Lienz melletti *Aguntum*-nál. Ez a vidék szerepel majd Odilo idejében is a karantán szláv fejedelemség központjaként, aligha hihető tehát, hogy az ugyanezen szlávok érdekében vívott ütközet az avarok és bajorok között ettől a vidéktől jóval távolibb, az ekkor számukra még teljesen érdektelen Ennsnél zajlott volna le (FRITZE 1980, 537–539, és 170. jegyzet).

Irodalom:

ALFÖLDI 1938

Alföldi, A.: A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában. in: Szent István Emlékkönyv I. Budapest, 1938. 151–170.

ANDRAE 1973

Andrae, R.: Mosaikaugenperlen. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 4 (1973) 101–198.

BALÁS 1963

Balás, V.: Die Erdwälle der Ungarischen Tiefebene. *ActaArchHung* 15 (1963) 309–336.

BÓNA 1971

Bóna I.: Magyarország régészete és története a római uralom végétől a honfoglalásig. Doktori értekezés (manuscript) 1971.

BÓNA 1974

Bóna, I.: A középkor hajnala. A gepidák és langobardok a Kárpát-medencében. Budapest, 1974.

BÓNA 1985

Bóna, I.: Die Verwaltung und die Bevölkerung des karolingischen Pannoniens im Spiegel der zeitgenössischen Quellen. *MittArchInst* 14 (1985) 149–160.

BÓNA 1993

Bóna, I.: A hunok és nagykirályaik. Budapest, 1993.

BOTT 1952

Bott, H.: Bajuwarischer Schmuck der Agilolfingerzeit. Formenkunde und Deutung. Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte Bd. 46. München, 1952.

BRATHER 1996a

Brather, S.: Feldberger Keramik und frühe Slawen. Studien zur nordwestlawischen Keramik der Karolingerzeit. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Band 34. Bonn, 1996.

BRATHER 1996b

Brather, S.: Merowinger- und karolingerzeitliches „Fremdgut” bei den Nordwestslawen. Gebrauchsgut und Elitenkultur im südwestlichen Ostseeraum. *Prähistorische Zeitschrift* 71 (1996) 46–84.

CASTRITIUS 1995

Castritius, H.: Barbari – antiqui barbari. Zur Besiedlungsgeschichte Südnorikums und Südpannoniens in der Spätantike (Ende des 4. bis Mitte des 6. Jahrhunderts n. Chr.) *Frühmittelalterliche Studien* 29 (1995) 72–85.

CIGLENEČKI 1987

Ciglenečki, S.: Höhenbefestigungen aus der Zeit vom

3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum. Ljubljana, 1987.
- CZEGLÉDY 1967
Czeplédy, K.: Megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királyság intézményéhez. in: Imre, S. – Szathmári, I. (szerk.): A magyar nyelv története és rendszere. NyelvtÉrt 58 (1967) 86–87.
- CS. SÓS – SALAMON 1995
Cs. Sós, Á. – Salamon, Á.: Cemeteries of the Early Middle Ages (6th – 9th c.) at Pókaszepetk. Budapest, 1995.
- CS. SÓS 1973
Cs. Sós, Á.: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Bd. 22. München, 1973.
- CS. SÓS 1994
Cs. Sós, Á.: Zalavár az újabb ásatások tükrében. in: Honfoglalás és régészet. szerk. Kovács L. Budapest, 1994. 85–90.
- DOSTÁL 1965
Dostál, B.: Das Vordringen der großmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer. in: Magna Moravia, Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu. Praha, 1965. 361–416.
- DOSTÁL 1966
Dostál, B.: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Brno, 1966.
- ECKHART 1975
Eckhart, L.: Die St. Laurentius-Kirche zu Lauriacum–Lorch/Enns in Geschichte und Wissenschaft. JbOÖMvereins 120 (1975) 37–55.
- ECKHART 1981
Eckhart, L.: Die Stadtpfarrkirche und Friedhofskirche St. Laurentius von Enns–Lorch–Lauriacum in Oberösterreich. Die archäologischen Ausgrabungen 1960–1966. Teil I. Dokumentation und Analyse. Linz, 1981.
- FIEDLER 1986
Fiedler, U.: Zur Datierung der Langwälle an der mittleren und unteren Donau. ArchKorrbl 16 (1986) 457–465.
- FIEDLER 1992
Fiedler, U.: Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Universitätsforschungen zu Prähistorischen Archäologie, Band 11. Aus dem Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, Bonn, 1992.
- FRIESINGER 1965
Friesinger, H.: Beiträge zur Besiedlungsgeschichte des nördlichen Niederösterreichs im 9. bis 11. Jahrhundert I. ArchAustr 37 (1965) 79–114; II. 38 (1965) 44–85.
- FRIESINGER 1971
Friesinger, H.: Frühmittelalterliche Körpergräber in Tulln, NÖ. ArchAustr 50 (1971) 197–267.
- FRIESINGER 1972a
Friesinger, H.: Waffenfunde des neunten und zehnten Jahrhunderts aus Niederösterreich. ArchAustr 52 (1972) 43–64.
- FRIESINGER 1972b
Friesinger, H.: Frühmittelalterliche Körpergräber aus Pottenbrunn, Stadtgemeinde St. Pölten, NÖ. ArchAustr 51 (1972) 113–190.
- FRIESINGER 1974-74
Friesinger, H.: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich I. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Wien 15–16 (1971–74).
- FRIESINGER 1975-77
Friesinger, H.: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich I. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Wien II. 17–18 (1975–77).
- FRIESINGER 1984
Friesinger, H.: Das slawische Gräberfeld von Wimm, Gem. Maria Taferl, Niederösterreich. Ein Katalog. Mit Beiträgen von Szameit, E. und Stadler, P. ArchAustr 68 (1984) 203–277.
- FRIESINGER é.n.
Friesinger, H.: Die Slawen in Niederösterreich. Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 15. St. Pölten–Wien, é. n.
- FRITZE 1980
Fritze, W. H.: Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter. in: Mildenerberger, G. (hrsg.): Studien zur Völkerwanderungszeit im östlichen Mitteleuropa. Marburg/Lahn 1980. 498–545.
- GIESLER 1980
Giesler, J.: Zur Archäologie des Ostalpenraumes vom 8. bis 11. Jahrhundert. ArchKorrbl 10 (1980) 85–98.
- GLASER 1991
Glaser, F.: Das frühchristliche Pilgerheiligtum auf dem Hemmaberg. Klagenfurt, 1991.
- GYÖRFFY 1983
Györffy, Gy.: A magyar állam félnomád előzményei. in: Tókei F. (szerk.): Nomád társadalmak és államalakulatok (Kőrösi Csoma kiskönyvtár 18.) Budapest, 1983. 365–390.
- H. KERECSENYI 1973
H. Kerecsényi, E.: IX. századi sírok Letenyén. (Gräber aus dem 9. Jahrhundert in Letenye). FolArch 24 (1973) 135–151.
- HASELOFF 1990
Haseloff, G.: Email im frühen Mittelalter. Frühchristliche Kunst von der Spätantike bis zu den Karolingern. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte, Sonderband 1. Marburg, 1990.
- HORED T 1974
Horedt, K.: Die siebenbürgische Limesstrecke Dakiens. in: Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior. Köln, 1974. 331–338.
- HRUBÝ 1955
Hrubý, V.: Staré Město, velkomoravské pohřebiště „Na valách” Monumenta Archaeologica III. Praha, 1955.
- KLEEMANN 2002
Kleemann, J.: Sachsen und Friesen im 8. und 9. Jahrhundert. Eine archäologisch-historische Analyse der Grabfunde. Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover. Bd. 50. Oldenbur, 2002.
- KOLNÍK 1990
Kolník, T.: Villa rusticae in nordpannonischen Limesvorland? in: Akten des 14. internationalen Limeskongresses in Bad Deutsch-Altenburg/Caruntum. Wien, 1990. 779–787.
- KOLNÍK 1991
Kolník, T.: Römer und Barbaren im nördlichen Mitteldonauebiet. in: Roman frontier studies, 1989: Proceedings of the fifteenth international congress of

- Roman Frontier studies. Exeter 1991. 432–434.
- KOROŠEC 1979
Korošec, P.: Zgodnjerednjaveska arheološka slika karantanskih slovanov. I–III. Ljubljana, 1979.
- LENNARTSSON 1997-98
Lennartsson, M.: Karolingische Metallarbeiten mit Pflanzenornamentik. Offa 54–55 (1997–98) 431–619.
- LOŠEK 1997
Lošek, F.: Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg. MGH Studien und Texte Band 15. Hannover, 1997.
- MENGHIN 1985
Menghin, W.: Die Langobarden. Archäologie und Geschichte. Stuttgart, 1985.
- MENKE 1988
Menke, M.: Die bairisch besiedelten Landschaften im 6. und 7. Jahrhundert nach den archäologischen Quellen. in: Dannheimer, H. – Dopsch, H. (hrsg.): Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo 488–788. Rosenheim–Mattsee 1988. 70–78.
- MMFH I–V 1966-1977
Havlik, L. (ed.): Magnae Moraviae Fontes Historici tom I–V. Brno, 1966–1977.
- MÓCSY – FITZ 1990
Mócsy, A. – Fitz, J. (szerk.): Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest, 1990.
- MÓCSY – GABLER 1983
Mócsy, A. – Gabler, D.: Alte und neue Probleme am Limes von Pannonien. in: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. internationalen Limeskongresses. Aalen 1983. 369–376.
- MÓCSY 1972
Mócsy, A.: Ein spätantiker Festigungstyp am linken Donau. in: Actes du IXe congrès international d'études sur les frontières romaines. Mamaia 1972. 191–196.
- MÓCSY 1974
Mócsy, A.: Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London and Boston, 1974.
- NAGY 1939
Nagy, T.: A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. DissPann Ser. II. 12. Budapest, 1939.
- NAGY 1948
Nagy, T.: Studia Avarica II. Az avar-bizánci kapcsolatok 2. szakaszának (567–82) időrendjéhez. Antiquitas Hungarica 2 (1948) 131–149.
- NAGY 1972
Nagy, T.: Drei Jahre Limesforschungen in Ungarn. in: Actes du IXe congrès international d'études sur les frontières romaines. Mamaia 1972. 27–37.
- PERTLWIESER 1980
Pertlwieser, M.: Die frühmittelalterlichen Gräberfeld-Grabungen des OÖ. Landesmuseums. in: Holter, K. (red.): Baiern und Slawen in Oberösterreich. Probleme der Landnahme und Besiedlung. Linz, 1980. 43–80.
- PETRU – ULBERT 1975
Petru, P. – Ulbert, T.: Vranje bei Sevnica, frühchristliche Kirchenanlagen auf dem Ajdovski gradec. Ljubljana, 1975.
- PITTS 1989
Pitts, L.F.: Relations between Rome and German „kings“ on the middle Danube in the first to fourth centuries A.D. JRS 7 (1989) 45–58.
- PÓCZY 1999
Póczy, K.: A „via Postumia“ meghosszabbítása a dunai átkelőhelyekig (Die Verlängerung der „Via Postumia“ bis zur Donau). in: Landscapes and Monuments along the Amber Road. (A Borostyánkő út tájai és emlékei) ed. Gömöri, J. Sopron, 1999. 49–56.
- PÖLLATH 2002
Pöllath, R.: Karolingerzeitliche Gräberfelder in Nordostbayern. Eine archäologisch-historische Interpretation mit der Vorlage der Ausgrabungen von K. Schwarz in Weismain und Thurnau-Allendorf. München, 2002.
- REDŐ 1995
Redő, F.: Roman villa at Alsórajk – Kastélydomb 1987–1993, Antaeus 22 (1995) 269–305.
- REDŐ 1996
Redő, F.: Az alsórajki római villa főépülete és mozaikjai. CommArchHung (1996) 93–114.
- REDŐ 2002
Redő, F.: Salla, a római kori központ. in: Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása. Katalógus. Zalaegerszeg, 2002. 25–63.
- RIECKHOFF – PAULI 1987
Rieckhoff – Pauli, S.: Archäologisches Museum im BMW Werk Regensburg. Katalog, Regensburg, 1987.
- SCHWARZ 1984
Schwarz, K.: Frühmittelalterlicher Landesausbau im östlichen Franken zwischen Steigerwald, Frankenwald und Oberpfälzer Wald. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, Band 5. Mainz, 1984.
- SOPRONI 1969a
Soproni, S.: Limes Sarmatiae. ArchÉrt 96 (1969) 43–52.
- SOPRONI 1969b
Soproni, S.: Eine spätrömische Militärstation in sarmatischen Gebiet. in: Roman frontier studies: Eighth international congress of Limesforschung, Cardiff, 1969. 197–203.
- SOPRONI 1974
Soproni, S.: Contra Acinco e Bononia: Bemerkungen zu den Fasti des Hydatius. Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior. Köln, 1974. 393–397.
- SOPRONI 1985
Soproni, S.: Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 38. München, 1985.
- SOPRONI 1986
Soproni, S.: Nachvalentinianische Festungen am Donaulimes. in: Studien zu den Militärgrenzen Roms III, 13. internationalen Limeskongresses, Aalen 1983, Stuttgart, 1986. 409–415.
- STEIN 1967
Stein, F.: Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Ser. A. Bd. 9. Berlin, 1967.
- SZÁDECZKY – KARDOSS 1998
Szádeczky – Kardoss, S.: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Budapest, 1998.
- SZAMEIT 2000
Szameit, E.: Zum archäologischen Bild der frühen Slawen in Österreich, mit Fragen zur ethnischen Be-

- stimmung karolingerzeitlichen Gräberfelder im Ostalpenraum. in: Bratož, R. (hrsg.): Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese. Ljubljana, 2000. Band I. 507–547.
- SZŐKE 1955
Szőke B.: IX. századi sírok Sopronköhidán. Soproni Szemle 9 (1955) 55–68.
- SZŐKE 1979
Szőke, B. M.: Zur Problematik des Bestattungsritus mit verstümmelten Rinderschädel des Typs von Sopronköhida. ActaArchHung 31 (1979) 51–103.
- SZŐKE 1982
Szőke, B.M.: Ein charakteristischer Gebrauchsgegenstand des ostfränkischen Grenzgebietes: das Eisenmesser mit Knochengriff. ActaArchHung 34 (1982) 23–39.
- SZŐKE 1992a
Szőke, B. M.: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán (Siedlungsreste aus dem 7. und 9. Jahrhundert in Nagykanizsa, SW-Ungarn). Zalai Múzeum 4 (1992) 129–167.
- SZŐKE 1992b
Szőke, B. M.: Die landschaftsgeschichtlichen Verhältnisse im unteren Zalatal. in: Szőke, B. M. et al.: Die Karolingerzeit im Unteren Zalatal. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I – II und Zalasabar-Dezsősziget. Antaeus 21. Budapest, 1992 33–39.
- SZŐKE 1992c
Szőke, B. M.: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). in: Daim, F. (hrsg.): Awarenforschungen II. Wien, 1992. 841–968.
- SZŐKE 1992d
Szőke, B. M.: Das karolingerzeitliche Gräberfeld von Sárvár-Végh malom. CommArchHung 1992 125–158.
- SZŐKE 1992e
Szőke, B. M.: Karolingerzeitliche Gräberfelder I-II von Garabonc-Ófalu. in: Szőke, B. M. et al.: Die Karolingerzeit im Unteren Zalatal. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I – II und Zalasabar-Dezsősziget. Antaeus 21. Budapest, 1992. 41–203.
- SZŐKE 1994a
Szőke, B. M.: A népvándorlaskor és a korai középkor története Nagykanizsán és környékén in: Béli, J., Rózsa, M. és Rózsa-Lendvai, A. (szerk.): Nagykanizsa, városi monográfia I. Nagykanizsa, 1994. 145–214.
- SZŐKE 1994b
Szőke, B. M.: Awaren und Slawen in Südwest-Ungarn. Sonderausstellung Gäubodenmuseum Straubing, 1994.
- SZŐKE 1996a
Szőke, B. M.: A Kerka völgye a Krisztus utáni első évezredben (Csesztreg és környékének településtörténeti kérdései a római megszállástól a magyar államalapításig). in: Fejezetek Csesztreg történetéből. Zalai Kismonográfiák 2. Zalaegerszeg, 1996. 21–32.
- SZŐKE 1996b
Szőke, B. M.: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilimán-Felső major, Kom. Zala (SW-Ungarn). Zalai Múzeum 6 (1996) 35–45.
- SZŐKE 1996c
Szőke, B. M.: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilimán-Felső major. in: Szőke, B. M. (hrsg.): Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken, Südwest-Ungarn. Von der Völkerwanderungszeit bis zum Mittelalter. Antaeus 23 (Budapest) 1996. 29–59.
- SZŐKE 1996d
Szőke, B. M.: Das birituelle Gräberfeld aus der Karolingerzeit von Alsórajk-Határi tábla. in: Szőke, B. M. (hrsg.): Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken, Südwest-Ungarn. Von der Völkerwanderungszeit bis zum Mittelalter. Antaeus 23 (Budapest) 1996. 61–146.
- SZŐKE 2000a
Szőke, B. M.: Das archäologische Bild der Slawen in Südwestungarn. in: Bratož, R. (hrsg.): Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese (Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze). Ljubljana, 2000. Bd. I. 477–505.
- SZŐKE 2000b
Szőke, B.M.: A keresztény térítés kezdetei Pannóniában a Karoling korban (A petőházi Cundpald kehely és a sopronköhidaí temető helye és szerepe). Soproni Szemle 2000/4. 310–342.
- TOMKA 1969
Tomka, P.: A Sopron-présháztelepi IX. századi temető. Arrabona 11 (1969) 59–91.
- TOMKA 1994
Tomka, P.: 9. századi népesség a Kisalföldön. in: Honfoglalás és régészet. szerk. Kovács L. Budapest, 1994. 99–107.
- TOMKA 2000
Tomka, P.: Gräberfeld aus dem 9. Jh. in Páli-Dombok. CommArchHung 2000. 177–210.
- TÓTH 1985
Tóth, E.: Zur Chronologie der militärischen Bautätigkeiten des 4. Jahrhunderts in Pannonien. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 14 (1985) 121–136.
- TÓTH 1987
Tóth, E.: Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien). in: Hänsel, B. (hrsg.): Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Südosteuropa Jahrbuch Bd. 17. Berlin, 1987. 251–264.
- TÓTH 1987-88
Tóth, E.: Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása 1981-1986. Eredmények és vitás kérdések. ArchÉrt 114–115 (1987-1988) 22–61.
- TÓTH 1999
Tóth, E.: Adatok Savaria történetéhez (A Review of the History of Savaria). in: Gömöri, J. (ed.): Landscapes and Monuments along the Amber Road (A Borostyánkő út tájai és emlékei). Sopron, 1999. 62–81.
- TÖRÖK 1962
Török, Gy.: Pogány kultusz emléke a sopronköhidaí temetőben. FolArch 14 (1962) 83–93.
- TÖRÖK 1973
Török, Gy.: Sopronköhida IX. századi temetője. FontesArchHung Budapest, 1973.
- VÁRADY 1961
Várady, L.: Késő római hadügyek és társadalmi alapjaik. A római birodalom utolsó évszázada

- (376–476). Budapest, 1961.
- VÁRADY 1969
Várady, L.: Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476). Amsterdam, 1969.
- VÉKONY 1983
Vékony, G.: A gyeptű szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. in: Tőkei F. (szerk.): Nomád társadalmak és államalakulatok (Kőrösi Csoma kis-könyvtár 18) Budapest, 1983. 215–236.
- WAMERS 1994
Wamers, E.: Die frühmittelalterlichen Lesefunde aus der Löhrstrasse (Baustelle Hilton II) in Mainz. Mainz, 1994.
- WHITTAKER 1994
Whittaker, C.R.: Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study. Baltimore and London, 1994.
- WIELOWIEJSKI 1999
Wielowiejski, J.: Die Bernsteinstrasse Adria–Ostsee in archäologischer und touristischer Sicht. in: Gömöri, J. (ed.): Landscapes and Monuments along the Amber Road. (A Borostyánkő út tájai és emlékei). Sopron, 1999. 135–137.
- WOLFRAM 1972
Wolfram, H.: Der heilige Rupert und die anti-karolingische Adelsopposition. *MIÖG* 80 (1972) 4–34.
- WOLFRAM 1975
Wolfram, H.: Grenze und Mission. Salzburg vom heiligen Rupert zum heiligen Virgil. *Mitteilungen der Gesellschaft der Salzburger Landeskunde* 115 (1975) 51–79.
- WOLFRAM 1979
Wolfram, H.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Panonien. Wien–Köln–Graz, 1979.
- WOLFRAM 1990³
Wolfram, H.: Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. München, 1990.³
- ZOLL – ADAMIKOWA 1979
Zoll – Adamikowa, H.: Die Verwendbarkeit der Grabfunde aus dem 6.–10. Jahrhundert für die Aussonderung der Stammesgruppen bei den Westslawen. in: *Rapports du IIIe Congres International d'Archéologie Slave*. I. Bratislava, 1979. 941–952.
- ZOLL – ADAMIKOWA 1988
Zoll – Adamikowa, H.: Przyczyny i formy recepcji ritualu szkieletowego u słowian nadbałtyckich we wczesnym średniowieczu. *Przegląd Archeologiczny* 35 (1988) 183–229.

Changes in the concept of border in Early Medieval Period (Some data to the settlement history of the Kerka region)

Comprehensive fieldwalkings and test excavations in the valley of the Kerka have revealed that the area had been uninhabited from the end of the Roman era until the Early Medieval Period (Árpadian period) (ca. from 400 AD to 1100 AD). The area was unpopulated for more than half a millennia, although in the previous Roman period market-towns and villa economies flourished. In the Medieval and Early Modern Age the area was also relatively densely populated. This suggests that the area could support the population in terms of fertile arable lands. Moreover, the Amber Route increased the significance of the area and attracted settlers. The Kerka region was uninhabited during the Early Medieval period and it is considered that the possible reasons for this process can be best explained in terms of a historical process. It is considered that the population was purposefully relocated from the investigated area in order to be able to use it as a border zone. In the following section this process is outlined and the changes in the meaning of the 'border' are investigated.

The defence system of the Roman Empire was established along the Danube and the *limes* ran from *Vindobona*/Wien to *Singidunum*/Beograd on the right side of the Danube. It is well known that a Roman

army that defended the border could not keep back the barbarians effectively. There was no internal defence system apart from the *limes* and once the *limes* was broken through the heart of the empire was more or less undefended. Once the barbarians came across the Danube they could easily reach the shores of the Adriatic Sea or even Italy. The Danube was seen more like an administrative border than a real defence system. The *limes* also functioned as a reinforced supply system. The Danube was considered to be part of the *limes* but not the actual border of the empire. For these reasons it is considered that the notion of the border is a more complex concept and the changes in the meaning of the border need to be investigated. When the *limes* has broken down it has not been because of an external pressure but rather the break down has been caused by the fragility of internal politics.

By the second half of 4th and beginning of 5th century it became increasingly apparent that the *limes* was not an effective means against the barbarian tribes. For this reason, the defence mechanism to be effective had to be more flexible. As a result, a system of fortification was built. Then, the contracts with the ally barbarian tribes commissioned them to defend the territories that they occupied. Within this defence

system the decreased number of Romanised population retracted to reinforced towns and fortifications, meanwhile arable lands and peasant economies were efficiently protected by barbarians in a status of *foederati* who could always be called to arms.

The status of *foederati* is difficult to specify. The offer of this status was driven by the empire's needs for political and military defence. The empire needed soldiers who could be launched anywhere and anytime within the empire. The supply of this army could not be maintained by traditional means. Thus, the supply could neither be maintained by giving various allowances, nor forcing people into the army from the tribes that lived along the borders. The relationship between the ally tribes with the border that they had to defend, and the extent of the border that they had to control is unknown. It is not known either when they were part of a permanent force, and when they were recruited for military campaigns as irregulars.

The settling of the barbarians within the empire was only seemingly advantageous but it did not offer a more secure defence system. In fact, it loosened the political forces and Roman cultural values that maintained the strength and integrity of the empire for centuries. Moreover, the relocations of the barbarians did not meet the requirements. The main reason for this is the political organisation of the Germanic tribes. The political power among the Germanic tribes was based on personal relationships that historiography calls *Personenverbandstaat*. The political power was not based on land ownership but rather on personal relationships between individuals. Thus, power relations depended on personal influence and subordination and leadership and escort. The political power of the state depended on the entangled relationship between the king and people, and between the king and nobles.

By the end of 5th and beginning of 6th century after the Hun and Gothic periods the relationship between Pannonia and the centre of the Roman empire became less controlled. Two of the last tribes of the Germanic migration were the Langobards and Gepids. Their contracts with the Eastern Roman empire allowed them to use the territory that they occupied. These agreements were more like permissions to occupy lands rather than strict contracts. The romanised Christian population partly moved out of the province, and also merged with romanised barbarians such as Svebs and other Germanic tribes along the Danube, and Sarmatians who infiltrated the province. The Langobards did not move into a flourishing province where they could have exercised their political power, but rather they replaced the previous population that moved out.

By 582 Sirmium, which was the northern gate of the Eastern Roman Empire was captured by the Avars. This meant that the entire province of Pannonia was controlled by the Avars. The Avar kagan became independent from the Roman Empire and he controlled the political power of the Carpathian basin. This process changed the political landscape of the province and the

yearly contribution was not to maintain the alliance but rather the money was provided in order to keep peace.

Both historic and archaeological sources suggest that the Avars defended the uninhabited land around their occupied territory with an establishment of an extensive borderline (*határsáv*). The borderline was established sometimes around the end of 7th and beginning of 8th century. The extensive borderline was first established on the western borders. This border was crucial because the neighbouring Bavarian duke with the backing of the Carolingian empire was a threat to the Avars. The trading routes at the upper Danube lead directly to Avar settlements and in the case of war the enemy could reach these settlements without any obstacles that also made the defence system necessary.

The march *gyepű* (Grenzverhau, *indago*, an extensive uninhabited area that surrounds the occupied territory) and the marchland *gyepűelve* (Grenzöddland, *vastus, solitudo*, defence system connected to this territory) are not characteristic for the nomads as previously was assumed but rather historic and ethnographic data suggest that defence with uninhabited land is more characteristic of settled agricultural populations. The Danube valley between the Enns and the Viennese basin was mostly uninhabited in the 8th century and was defended by a small number of people. By the beginning of 9th century when the defence role of the Danube was ceased to an end the fertile river valley became densely populated and people migrated there from the east and west within a decade.

This has been the first time that in Hungary a cemetery was excavated that can be assigned to the Carolingian period. The cemetery is situated at Sopronkőhida. The material culture of the cemetery suggests that it was used from the beginning of 9th until the end of the second third of the 9th century. The human osteological data suggests that the cemetery has been used for about 40-45 years. Thus the disposal of the dead in the cemetery began in the 10s of the 9th century and came to an end in 50s or 60s of the 9th century. The cemetery of Sopronkőhida characterises a cultural group that occupied a territory west from *Savaria*/Szombathely – *Carnuntum*/Petronell line to Ybbs in the upper Danube valley. It is interesting and probably more than a coincidence that in the first half of 805 a *capcan*, who was "Christian and called Theodor" asked for a new territory from Charles the Great because his people were harassed by the Slavs. The emperor assigned the territory for him and his people of *inter Sabariam et Carnuntum* that he knew well since he visited the place in 791. This land used to be part of the borderline (*gyepű*) that written sources mention as *Avaria*. This name characterised the territory of the Avar kaganat in a wider sense until about 805 and 806. Between 808 and 836, however what the name *Avaria* meant was only the territory of the borderline.

Translated by Eszter Kreiter